HOE TRANSPARANT IS DE AIVD?

BEN DE JONG

De aard van de werkzaamheden van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) vraagt om een grote mate van geheimhouding. Dat neemt niet weg dat de AIVD – voor zover mogelijk – streeft naar openheid en transparantie. Die openheid kan op verschillende wijzen tot uiting komen, bijvoorbeeld in jaarverslagen, maar ook in openstelling van archieven voor onderzoek. Naast extern onderzoek kan ook een oud-medewerker van de dienst besluiten memoires samen te stellen over zijn of haar ervaringen bij de AIVD. Ook voor deze laatste groep mensen kan de AIVD de eigen archieven openen. In het hiernavolgende artikel onderzoekt de auteur in hoeverre de AIVD slaagt in het streven naar openheid en transparantie. Een kijkje over de grens bij collega-instellingen leert dat de AIVD zich opener zou kunnen opstellen.

De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) heeft openheid en transparantie hoog in het vaandel staan. Dat blijkt onder meer uit publicaties van de dienst en uit publieke uitlatingen van de leiding van de AIVD. De missie van de dienst brengt onvermijdelijk een grote mate van geheimhouding met zich mee, maar voor zover mogelijk wil de AIVD inzage geven in zijn doen en laten. Het toenmalige hoofd van de AIVD, Sybrand van Hulst, benadrukte in 2007 in een voorwoord bij *Frontdienst*, dat de geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de voorloper van de AIVD, tot onderwerp heeft, het belang van dergelijke geschiedschrijving. Hij zag die als een vorm van verantwoording afleggen aan de samenleving voor wat er in naam van de verdediging van de Nederlandse democratie door de BVD zoal was gedaan. *Frontdienst* was van de hand van de historicus en voormalig medewerker van de BVD, Dick Engelen, die al eerder over hetzelfde thema had geschreven in *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*.[1] Beide boeken, waarvoor de auteur toegang had tot de archieven van de BVD/AIVD, zijn geschreven in opdracht van de toen zittende ministers van Binnenlandse Zaken. Ze bestrijken samen de hele periode van de Koude Oorlog en bieden een grote hoeveelheid belangrijke informatie die tot dan toe niet in het publieke domein voorhanden was.

> ten tijde van de Koude Oorlog was de Binnenlandse Veiligheidsheidsdienst een bijzonder gesloten organisatie

In dit artikel probeer ik de vraag te beantwoorden, hoe groot nu eigenlijk de transparantie bij de AIVD is. Daarbij bespreek ik vooral drie aspecten:

1. Hoe treedt de AIVD naar buiten in de vorm van jaarverslagen, incidentele rapporten e.d.?
2. Maakt de AIVD het zijn voormalige medewerkers mogelijk memoires te publiceren?
3. In welke mate stelt de AIVD materiaal uit zijn archieven – in feite natuurlijk vooral uit die van de vroegere BVD – open voor onderzoekers?

Ik vergelijk de door de AIVD gevolgde praktijk op deze punten met wat in enkele andere Westerse landen gebruikelijk is. Met name de twee laatstgenoemde punten bieden een organisatie als de AIVD, die door de aard van zijn werkzaamheden zeer beperkt is in de mate waarin zij verantwoording over lopende operaties aan de samenleving kan afleggen, de gelegenheid dat alsnog met enige vertraging te doen.

Ten tijde van de Koude Oorlog was de BVD een bijzonder gesloten organisatie die heel zelden naar buiten trad. Toen het toenmalige hoofd van de BVD Pieter de Haan zich in 1981 door Sonja Barend voor de televisie liet interviewen en zich in zeer algemene termen uitliet over de werkwijze van de dienst was dat een ongekende sensatie. Er kwam een einde aan die lange periode van geslotenheid toen Arthur Docters van Leeuwen in 1989 aantrad als hoofd van de BVD. Docters van Leeuwen manifesteerde zich regelmatig in de media en onder zijn leiding publiceerde de BVD in 1992 ook zijn eerste jaarverslag. Sindsdien zijn er naast de jaarverslagen regelmatig publicaties verschenen van de BVD, sinds 2002 de AIVD, over een verscheidenheid aan onderwerpen die het werkterrein van de dienst uitmaken zoals dierenrechtenextremisme, spionage, islamitisch radicalisme en 'Lonsdale-jongeren'. Ook plaatst de dienst tegenwoordig eigen reacties op nieuwsberichten waarin het functioneren van de AIVD aan de orde wordt gesteld, op zijn website. In verband met de recente rel rond de journaliste van *De Telegraaf* die door de AIVD was afgeluisterd omdat zij mogelijk staatsgeheimen in haar bezit had, plaatste de dienst bijvoorbeeld een toelichting op zijn site. Daarin was te lezen hoe die afluisterbevoegdheid precies is geregeld en welke minister daar toestemming voor dient te geven. Een dergelijk zakelijk commentaar op lopende zaken is ongetwijfeld zeer nuttig. In de oude situatie betekende de weigering van de BVD in de openbaarheid te treden immers dat men in de jaren '70 vrij baan gaf aan 'kritische' journalisten als Rudi van Meurs van het weekblad *Vrij Nederland*. Die liet geen enkele gelegenheid onbenut het belang van de BVD te bagatelliseren en zijn activiteiten belachelijk te maken, bijvoorbeeld als hij gesproken had met iemand die een verzoek om als informant voor de dienst op te treden had afgewezen.

Kijken we allereerst naar een willekeurig recent jaarverslag van de AIVD, dat over 2007. De inhoudelijke verschillen met andere recente jaarverslagen zijn niet groot. Het heeft een omvang van 116 met ruime interlinie afgedrukte pagina's, waarvan er ook nog eens achttien volledig door illustraties in beslag worden genomen. Daarin worden de verschillende aandachtsgebieden van de dienst besproken. Meestal korte paragrafen zijn gewijd aan in Nederland actieve organisaties en bewegingen, zowel die van eigen bodem als die met hun thuisbasis elders. Het hoofdstuk getiteld 'Heimelijke activiteiten van vreemde mogendheden', waaronder ook spionage valt, is met ruim twee pagina's erg summier. De paragraaf die betrekking heeft op Rusland beslaat zeven regels. In het jaarverslag over 2008, het eerste van de AIVD dat via internet is in te zien, beslaat de passage die op Rusland betrekking heeft het dubbele aantal regels. Er valt nu bijvoorbeeld te lezen dat de AIVD in 2008 heeft vastgesteld dat Russische inlichtingenofficieren deel uitmaakten van 'officiële Russische wetenschappelijke delegaties'. Ook is er net als in het verslag over 2007 aandacht voor de activiteiten van de Chinese overheid in Nederland. Tevens staat in het Jaarverslag 2008 bijvoorbeeld te lezen dat de Marokkaanse inlichtingendienst in het verslagjaar Nederlandse politiefunctionarissen met een Marokkaanse achtergrond heeft ingezet in een poging 'zich toegang te verschaffen tot besloten gegevensbestanden.'

> in de Verenigde Staten en Engeland verschijnen geregeld memoires van medewerkers van de veiligheidsdiensten

De recente jaarverslagen van de AIVD bevatten vaak interessante informatie, maar zijn aan de summiere kant. Daar staat tegenover dat lang niet alle West-Europese inlichtingen- en veiligheidsdiensten een publiek jaarverslag uitbrengen. De twee belangrijkste Britse diensten, de Security Service (ook bekend als MI5) en de inlichtingendienst Secret Intelligence Service (SIS, ook wel MI6 genoemd) doen dat bijvoorbeeld helemaal niet. De Belgische Dienst voor de Veiligheid van de Staat gaf pas eind 2008 te kennen in de naaste toekomst tot de publicatie van jaarverslagen over te gaan en een eigen website te zullen ontwikkelen.[2] Dat het mogelijk is jaarverslagen uit te brengen die qua openheid veel verder gaan dan die van de AIVD, laat de Duitse federale veiligheidsdienst Bundesamt für Verfassungschutz (BfV) zien. De jaarverslagen van die dienst zijn al sinds jaar en dag omvangrijk, dat over 2008 beslaat 305 pagina's. Dat betekent uiteraard niet dat het BfV uitvoerig verslag doet van zijn eigen werkwijze en modus operandi. De verslagen bevatten vooral analyses van groeperingen en activiteiten die men een gevaar acht voor de democratische rechtsorde. In veel gevallen wordt een schatting gegeven

van het aantal leden dat zo'n groepering telt. Zo beslaat een analyse van de werkwijze en het gedachtengoed van de extreemrechtse politieke partij NPD ongeveer 25 pagina's in het verslag over 2008.[3] Zelfs het verschijnsel van rechtsextremistische muziek en de beoefenaars daarvan ontkomen niet aan een analyse. Het jaarverslag over 2008 bevat tevens uitvoerige analyses van politiek gemotiveerde criminaliteit van links en van rechts in de Bondsrepubliek Duitsland. Zowel de geografische spreiding van dergelijke delicten wordt daarin geanalyseerd als de aard ervan. Ook het islamitisch extremisme komt in een sectie van ongeveer vijftig pagina's uitvoerig aan de orde. Verder worden bijvoorbeeld aan de trotskisten, een communistische sekte die wereldwijd toch bijkans met uitsterven bedreigd moet zijn, in het jaarverslag van het BfV nog ruim twee pagina's gewijd. Het gedeelte van het jaarverslag dat op spionageactiviteiten van buitenlandse mogendheden betrekking heeft bevat een sectie van tien pagina's over Rusland, die zonder meer instructief is te noemen. Er wordt ingegaan op specifieke aspecten van de werkwijze van Russische diensten en van de belangrijkste, zoals de inlichtingendienst SVR, de militaire inlichtingendienst GROe en de veiligheidsdienst FSB, worden schattingen van de personeelsaantallen genoemd. Dat is informatie die bij mijn weten in geen enkele andere open bron is aan te treffen, want de Russische overheid houdt die cijfers uiteraard geheim. Eerdere jaarverslagen van het BfV gingen ook al uitvoerig in op de activiteiten van Russische diensten. Dat over 2005 bood acht pagina's, met voor een belangrijk deel dezelfde informatie als in het verslag over 2008, over de activiteiten van Russische diensten in Duitsland.[4] Opvallend is dat het jaarverslag over 2005 van de AIVD helemaal niets over Russische inlichtingenactiviteiten te melden had. De jaarverslagen van het BfV, zoveel is duidelijk, zijn aanzienlijk informatiever dan die van de AIVD. De BfV is echter in dit opzicht in West-Europees verband waarschijnlijk eerder de uitzondering dan de regel en de AIVD is de praktijk in sommige West-Europese landen zelfs enigszins vooruit.

Door middel van memoires van individuele medewerkers kan een inlichtingen- of veiligheidsdienst zoals gezegd ook verantwoording afleggen over zijn doen en laten aan een breder publiek. Tot op dit moment heeft in Nederland slechts één voormalige medewerker van de BVD, Frits Hoekstra, memoires over zijn tijd bij die dienst gepubliceerd, die in 2004 verschenen met als titel *In dienst van de BVD*. Van een Nederlandse traditie op dit punt kan dus helaas nog niet gesproken worden. Toen Hoekstra de dienstleiding ruim van tevoren kenbaar maakte dat hij van plan was herinneringen op papier te zetten en daartoe in overleg wilde treden, dreigde men hem met juridische stappen als het tot publicatie zou komen.[5] Vanuit het oogpunt van de dienstleiding was dat een contraproductieve opstelling, omdat men op die manier elke controle op de inhoud van het werk van Hoekstra al bij voorbaat uit handen gaf. Uiteindelijk bleven juridische stappen bij het verschijnen van *In dienst van de BVD* toch achterwege. Hoekstra geeft in zijn boek een zeer leerzaam overzicht van het werk van de BVD en zijn rol daarin. Een bijzondere prestatie, vooral als men bedenkt dat hij bij het schrijven moest putten uit zijn geheugen en een paar oude agenda's, omdat de dienst immers elke medewerking had geweigerd. De handelwijze van de leiding van de AIVD inzake Frits Hoekstra's memoires steekt zeer pover af bij de praktijk in de Angelsaksische wereld, waar in de laatste decennia een stortvloed aan memoires van medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten is verschenen, vooral in de Verenigde Staten. Schrijvende ex-medewerkers in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk moeten hun memoires voor verschijnen wel aan hun voormalige werkgever voorleggen. De dienst gaat dan na of er mogelijk passages in het te publiceren boek staan die bij openbaarmaking de nationale veiligheid kunnen schaden.[6]

de AIVD
wenst archieven
niet voor openbaarmaking
over te dragen
aan het
Naitonaal Archief

Volgens een telling van Bob de Graaff uit 2004 waren er tot dan toe in de Verenigde Staten bijna honderd van dergelijke memoires verschenen en in het Verenigd Koninkrijk ongeveer zestig.[7] Het overgrote deel van de Amerikaanse memoires is afkomstig van voormalige personeelsleden van de CIA, onder wie twee voormalige hoofden van die dienst, William Colby en Stansfield Turner. Een van de Britse memoiresschrijvers is Stella Rimington, voormalig hoofd van de

Security Service. Over het verschijnen in de jaren '80 van *Spycatcher*, de destijds omstreden memoires van Peter Wright, merkte zij op: 'The book went out of its way to mention every sensitive operation that Peter Wright had ever known about and to name every codeword he could recall. *Spycatcher* was a book designed to cause the maximum amount of harm and embarrassment.'[8] Alle pogingen van de Britse overheid ten spijt om publicatie ervan te verhinderen, had het verschijnen van *Spycatcher* volgens haar nauwelijks een negatief effect op het functioneren van de Security Service. Dat lijkt te suggereren dat het met de schadelijkheid van dit soort memoires nogal meevalt, zeker als men in aanmerking neemt dat het bij *Spycatcher* nu juist om memoires ging die door de auteur niet vooraf ter goedkeuring aan zijn dienst waren voorgelegd.[9]

Het derde punt waaraan men de transparantie van de AIVD zou kunnen afmeten betreft de mate waarin die dienst materiaal uit de archieven, vooral die van de voormalige BVD, beschikbaar stelt. Het belang hiervan moet mijns inziens niet worden onderschat. Net als in het geval van memoires geldt voor dit punt dat een inlichtingen- of veiligheidsdienst met het vrijgeven van archiefmateriaal niet uitsluitend individuele onderzoekers een plezier doet, maar ook door middel van de historische publicaties die eruit voortkomen verantwoording kan afleggen over het doen en laten in het verleden, waar dit over het heden om voor de hand liggende redenen niet mogelijk is. Ook hierbij loopt de Angelsaksische wereld voorop. De regering Clinton vaardigde in 1995 in de Verenigde Staten een 'executive order' uit die inhield dat de federale overheid alle geheime documenten die 25 jaar oud waren of ouder, zou moeten vrijgeven als verondersteld kon worden dat ze 'van historische waarde' waren. Overheidsinstanties konden daarop uitzonderingen maken als de nationale veiligheid in het geding was. In het geval van de CIA betrof het daarbij uiteraard materiaal betreffende bronnen (agenten) en de modus operandi van de dienst. De regering Bush heeft pogingen ondernomen het beleid van zijn voorganger enigszins terug te draaien. Dat neemt niet weg dat de CIA volgens een recent artikel sinds 1995 meer dan tien miljoen pagina's aan documenten heeft gedeclassificeerd.[10] Daarbij is men ook de declassificatie van documenten met betrekking tot pijnlijke momenten uit de geschiedenis van de CIA niet uit de weg gegaan. Zo is het interne CIA-rapport over de invasie van de Varkensbaai in Cuba in 1961, misschien wel het grootste fiasco van de CIA in de Koude Oorlog, al geruime tijd in boekvorm verkrijgbaar.[11] In 1999 waren er al meer dan vijfhonderd *National Intelligence Estimates*, een van de belangrijkste analytische producten die mede door de CIA worden samengesteld, gedeclassificeerd, wat toen al neerkwam op meer dan 25.000 pagina's analyses over de ontwikkelingen in de Sovjet Unie tijdens de Koude Oorlog.[12] Ook zijn inmiddels duizenden pagina's aan artikelen uit het interne CIA-tijdschrift *Studies in Intelligence* vrijgegeven.[13] Andere Amerikaanse diensten bleven niet bij de CIA achter. Zo heeft de afluisterdienst, de National Security Agency (NSA), vanaf 1995 ruim drieduizend ontcijferde boodschappen van het zogeheten Venona-project vrijgegeven. Daarbij ging het om telegrammen in code die in de jaren '30 en '40 van de twintigste eeuw waren gewisseld tussen de vestigingen van Sovjet inlichtingendiensten in de Verenigde Staten en het hoofdkwartier in Moskou. Voor zover die boodschappen door de Amerikanen zijn ontcijferd, hebben ze vaak aanwijzingen geleverd voor de ontmaskering van tal van Sovjet agenten in diverse westerse landen, vooral de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.[14]

Ook de belangrijkste Britse diensten, de Security Service, SIS en de afluisterdienst Government Communications Headquarters (GCHQ), de Britse tegenhanger van de Amerikaanse NSA, hebben de laatste jaren vele documenten vrijgegeven. Schrijvend in 2002 merkte een auteur over de stand van zaken op dit punt in het Verenigd Koninkrijk op:

During the past ten years the amount of information about, and emanating from, the UK's intelligence agencies has increased at a rate, and to a degree of detail, which would have been unimaginable to academics working in the field in 1990. In addition to the transfer of files to the Public Record Office (PRO) by, among others, the Security Service, there have been several official publications by and about the agencies; official publications reproducing agency material; publications by authors who have been given access to or briefings on agency material; and films, radio and television programmes on intelligence-related matters where, at the very least, the programme makers have received indirect confirmation that they are not on the wrong track.[15]

Zo heeft GCHQ grote hoeveelheden materiaal vrijgegeven dat betrekking heeft op het breken van de Duitse codes in Bletchley Park tijdens de Tweede Wereldoorlog. Pas in de jaren '70 werd het bestaan bekend van Ultra, het inlichtingenproduct dat voortkwam uit het breken van de Duitse Enigma. De vrijgave van vrijwel al dit materiaal door GCHQ maakt het voor historici mogelijk de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in een belangrijk opzicht te herschrijven.

Het is niet mijn bedoeling het beleid van declassificatie in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk te idealiseren. Ook in die landen is er de nodige kritiek op het feit dat declassificatie soms te traag verloopt, te selectief is en dat de uitzonderingen die gemaakt worden om 'redenen van nationale veiligheid' vaak nogal willekeurig lijken.[16] Feit is echter dat de situatie bij de AIVD op het punt van declassificatie van archiefmateriaal ronduit miserabel te noemen is. Een Nederlander heeft de mogelijkheid zijn of haar dossier bij de AIVD op te vragen zoals ex-Kabouter Roel van Duijn onlangs heeft gedaan, maar daarmee is wel zo'n beetje alles gezegd.[17]

de AIVD is uiterst terughoudend met aan oud-medewerkers toestemming verlenen tot het publiceren van memoires

Historicus en voormalig BVD-medewerker Engelen heeft voor zijn twee eerder genoemde boeken weliswaar toegang tot de archieven gekregen, maar die toegang gold alleen hem persoonlijk en de leden van de twee begeleidingscommissies.[18] Engelens werken zijn voor een goed begrip van de geschiedenis van de BVD onontbeerlijk, maar deelstudies over het onderwerp door 'gewone' historici zijn zeer goed denkbaar en ook wenselijk.

In 2001 is wel het archief van het Bureau Nationale Veiligheid, een voorloper van de BVD in 1945-1946, overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief, tegenwoordig Nationaal Archief geheten. In een toespraak bij die gelegenheid haalde de toenmalige staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Rick van der Ploeg een uitspraak van minister Klaas de Vries van Binnenlandse Zaken aan. Die had de Tweede Kamer voorgesteld het recht van iedere burger om toegang te krijgen tot overheidsinformatie in de Grondwet vast te leggen, aangezien het Kabinet van oordeel was dat 'transparantie van de overheid tot de basisprincipes van de rechtstaat behoort'. Van der Ploeg stelde dat bij zo'n informatieplicht natuurlijk 'goede, voor iedereen raadpleegbare archieven' horen en meende verder dat zoiets 'ook moest gaan gelden voor de archieven van de BVD.'[19] Het zal duidelijk zijn dat van dit nobele voornemen tot nu toe niets is terechtgekomen.

Op dit moment is het bijvoorbeeld mogelijk in het Britse National Archive in Londen (voorheen het Public Record Office, PRO) het dossier van de Nederlander Han Pieck in te zien, dat afkomstig is van de Security Service. Pieck was een tweelingbroer van de bekende tekenaar en speelde in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol in het inlichtingenwerk van de NKVD, een voorloper van de KGB, in West-Europa. Hij rekruteerde in de jaren '30 onder andere een codeerambtenaar in het Britse Foreign Office voor de Sovjet dienst. Het is bekend dat de BVD in de jaren '50 en misschien zelfs nog later naarstig bezig is geweest het vooroorlogse NKVD-netwerk in Nederland in kaart te brengen, uiteraard om te zien of er op dat moment nog een dreiging van uitging. Dat het mogelijk is dossiers over Han Pieck in Londen in te zien en niet in Nederland, is tekenend voor het armzalige archiefbeleid van de AIVD. Bij de presentatie van Engelens *Frontdienst* in 2007 uitte de historicus en voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) Hans Blom op dat punt scherpe kritiek. Hij meende dat grote delen van het BVD-archief uit de Koude Oorlog, zo niet het hele archief, aan het Nationaal Archief of het NIOD zouden kunnen worden overgedragen en dat de huidige archiefpraktijk van de AIVD zeer te wensen overliet.[20]

Ook Engelen is van mening dat de AIVD grote delen van het archief aan de openbaarheid kan prijsgeven. Het materiaal in het archief van de BVD bestaat in zijn visie grofweg uit drie categorieën: (1) verslagen van intern overleg van de dienstleiding; (2) materiaal dat betrekking heeft op gerekruteerde agenten (informanten) en de modus operandi van de dienst; (3) rapportages van de dienst aan andere instanties, voornamelijk van de Nederlandse overheid. Het materiaal uit de categorieën 1 en 3, voor zover dat op de periode van de Koude Oorlog

betrekking heeft, kan volgens Engelen zonder bezwaar aan het Nationaal Archief worden overgedragen. Hij heeft een dergelijke overdracht naar eigen zeggen ook herhaaldelijk bij de dienstleiding van de AIVD bepleit, maar daarbij steeds nul op het rekest gekregen.[21]

Samenvattend kan men concluderen dat de transparantie van de AIVD op minstens twee van de drie punten die ik in het begin van dit artikel genoemd heb, zeer te wensen overlaat. Op het punt van jaarverslagen en andere publieke uitingen is de situatie wellicht nog enigszins bevredigend te noemen. Wat betreft de publicatie van memoires van eigen medewerkers kan de houding van de AIVD echter niet positief worden beoordeeld en op het punt van het vrijgeven van archiefmateriaal schiet de dienst zeer ernstig tekort. De AIVD creëert daarmee zelf het gevaar dat hij in een tijdsgewricht waarin het doen en laten van inlichtingen- en veiligheidsdiensten steeds meer onderwerp is van openbare discussie, een bijzonder slecht geïnformeerd publiek tegenover zich vindt. Te oordelen naar de felle reacties toen onlangs bekend werd dat de AIVD een journaliste van *De Telegraaf* had afgeluisterd, kan het geen kwaad ervoor te zorgen dat publiek en media zich in ieder geval over het verleden van de dienst goed kunnen informeren. Daarnaast is er nog een ander argument voor openheid, dat door een CIA-functionaris die zich met declassificatie bezighield een aantal jaren terug als volgt werd geformuleerd: 'In a robust democracy, people want and deserve to know more about the governmental organizations they pay for, and that exist to serve them, even the secret ones.'[22]

Dr. B.M. de Jong is verbonden aan de Leerstoelgroep Oost-Europese geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en bestuurslid van de Netherlands Intelligence Studies Association (NISA).

NOTEN:

1 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog,* Amsterdam, 2007; idem, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 's-Gravenhage,* 1995.

2 'Staatsveiligheid lanceert communicatiebeleid', http://www.mo.be/index.php?id=63&tx_uwnews_pi2%5Bart_id%5D=23343&cHash=6096201787, geraadpleegd op 7 augustus 2009. In België bestaat wel een Vast Comité van Toezicht op de Inlichtingendiensten, in de wandeling 'Comité I' genaamd, dat jaarlijks een openbaar verslag uitbrengt van zijn werkzaamheden. Dit is een onafhankelijk comité waar geen parlementsleden zitting in hebben. Deze instantie is wat Nederland betreft waarschijnlijk het beste te vergelijken met de Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD), die 'toezichtsrapporten' en jaarverslagen over haar werkzaamheden uitbrengt. Zie: http://www.ctivd.nl/, geraadpleegd op 10 augustus 2009.

3 Voor het *Verfassungsschutzbericht* 2008 van het BfV zie: http://www.bmi.bund.de/cae/servlet/contentblob/463552/publicationFile/23343/vsb_2008.pdf , geraadpleegd op 11 augustus 2009.

4 http://www.verfassungsschutz.de/de/publikationen/verfassungsschutzbericht/vsberi cht_2005/, geraadpleegd op 13 augustus 2009.

5 Mededelingen van Frits Hoekstra. Ik heb de gang van zaken rond Hoekstra's memoires eerder besproken in mijn recensie van *Frontdienst* van Dick Engelen (zie noot 1) in *Internationale Spectator,* jrg. 62, nr. 1, januari 2008, pp. 56-57.

6 Dit proces kan natuurlijk gemakkelijk leiden tot onenigheid tussen de auteur en zijn of haar vroegere werkgever over wat er gepubliceerd kan worden en wat niet. Bob de Graaff (zie noot 7) geeft daar ook voorbeelden van.

7 Bob de Graaff, *Memoires van Amerikaanse en Britse oudmedewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten of het scheppend vermogen van ethiek,* NISA-lezing op 30 september 2004, bij het NIOD in Amsterdam ter gelegenheid van de presentatie van *In Dienst van de BVD*.

8 Zoals geciteerd door Bob de Graaff (zie noot 7).

9 Zelfs in het Rusland van Vladimir Poetin, dat bepaald geen toonbeeld is van transparantie en zeker geen democratie, kunnen vandaag de dag memoires van medewerkers van inlichtingendiensten verschijnen. De memoires van ex-KGB'ers die na 1991 in Rusland zijn verschenen, worden uitvoerig besproken in: Ben de Jong, *Schild en zwaard van de Oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingenofficieren 1953-1991,* Maastricht, 2004.

10 Bruce Falconer, 'Inside the CIA's (Sort of) Secret Document Stash,' Mother Jones, 3 april 2009,

http://www.motherjones.com/politics/2009/04/cias-open-secrets, geraadpleegd op 18 augustus 2009.

11 Peter Kornbluh red., *Bay of Pigs Declassified: The Secret CIA Report on the Invasion of Cuba,* New York NY, 1998. Er is veel te zeggen voor de stelling dat een dienst door over mislukte operaties uit het verleden te publiceren, de publieke draagkracht voor zijn optreden juist kan vergroten en de motivatie van burgers om eventueel actief medewerking te verlenen, positief kan beïnvloeden.

12 Er zijn de laatste jaren diverse bundels uitgebracht met CIA-analyses betreffende de Sovjet Unie, vaak verzorgd door de CIA History Staff. Een voorbeeld is Donald P. Steury red., *Intentions and Capabilities: Estimates on Soviet Strategic Forces,* 1950-1983, Washington DC, 1996.

13 Artikelen, ook uit recente nummers van *Studies in Intelligence,* zijn in te zien via https://www.cia.gov/-library/center-for-the-study-of-intelligence/index.html, geraadpleegd op 18 augustus 2009. Een selectie van artikelen uit het blad is ook gepubliceerd in H. Bradford Westerfield red., *Inside CIA's Private World: Declassified Articles from the Agency's Internal Journal1955-1992*, New Haven and London, 1995.

14 Voor Venona zie http://www.nsa.gov/public_info/-declass/venona/index.shtml , geraadpleegd op 18 augustus 2009.

15 Gill Bennett, 'Declassification and Release Policies of the UK's Intelligence Agencies', *Intelligence and National Security*, vol. 17, no. 1, 2002, p. 21.

16 Het artikel van Falconer in *Mother Jones* (zie noot 10) bekritiseert bijvoorbeeld het feit dat vele gedeclassificeerde CIA-documenten wel met een voortreffelijk zoeksysteem toegankelijk zijn gemaakt en in te zien zijn via de computer. Ze zijn echter alleen ter plekke in de National Archives bij Washington te raadplegen en niet via internet.

17 Zie http://www.roelvanduijn.nl/, geraadpleegd op 19 augustus 2009. Tot aan een uitspraak van de Raad van State in december 1995 was er voor onderzoekers toegang tot de archieven van de BVD mogelijk, zij het met tal van beperkingen. Sindsdien is het tij echter dramatisch gekeerd. Zie Bob de Graaff, 'Accessibility of Secret Service Archives in the Netherlands', *Intelligence and National Security*, vol. 12, no. 2, April 1997, pp. 154-160.

18 De begeleidingscommissies van Engelens twee boeken bestonden uit historici waarvan het merendeel geen medewerker was of was geweest van de BVD.

19 http://www.minocw.nl/actueel/toespraken/316/Speech-van-Staatssecretaris-Rick-van-der-Ploeg-bij-de-overdracht-van-het-archief-van-het-Bureau-Nationale-Veiligheid-BNV-op-4-oktober-Algemeen-Rijksarchief-te-sGravenhage-.html, geraadpleegd op 19 augustus 2009.

20 'Ruimhartig!?', Toespraak van Hans Blom bij de presentatie van *Frontdienst*. http://www.nisa-intelligence.nl/PDF-bestanden/BlomspeechBVD.pdf, geraadpleegd op 19 augustus 2009.

21 E-mailwisseling met Dick Engelen in augustus 2009.

22 Edmund Cohen, 'The CIA and the Declassification of History', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 12, no. 3, 1999, p. 340.